१५

रामसुग्रीवयोः सख्यम्

प्रस्तावना

वनवाससमये लङ्केश्वरेण रावणेन माता सीता अपहृता। ततः श्रीरामः सुग्रीवेण सह मैत्रीं संस्थाप्य सुग्रीवशत्रुं वालिनं निहतवान्। तदनन्तरं वानरसेनासहायेन हनुमत्सहायेन च रावणं निहत्य सीतां रक्षितवान् इति वयं सर्वे जानीमः। परन्तु सुग्रीवेण सह केन प्रकारेण तस्य सख्यम् अभवत् इति विषये अस्माकं बहूनाम् एव अज्ञानं वर्तते। तम् एव विषयं वयम् अस्मिन् अन्तिमे पाठे जानीमः। सुग्रीवेण सह सख्यं कर्तुम् इच्छावः इति लक्ष्मणेन उक्ते सति हनुमान् स्वराज्ञः विजयः अवश्यं भविष्यति इति विचिन्त्य महान् आनन्दितः सञ्जातः। एतं विषयं स्पष्टतया ज्ञातुं वयम् इदानीम् अन्तिमान् चतुरः श्लोकान् पठामः।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- लक्ष्मणस्य वाक्यज्ञत्वस्य विषये जानीयात्।
- हनुमतः राज्ञः उपरि कियती प्रीतिः आसीत् इति ज्ञास्यति।
- श्लोके स्थितानां पदानाम् अन्वयः केन प्रकारेण कर्तव्यः इति जानीयात्।
- व्याकरणविषयकं किञ्चित् ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- श्लोकानां व्याख्या केन प्रकारेण कर्तव्या इत्यस्मिन् विषये ज्ञास्यति।

१५.१) मूलपाठः

एवम् उक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवम् कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञम् पवनात्मजम् ॥३६॥

विदिता नौ गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
तमेव चावाम् मार्गावः सुग्रीवम् प्लवगेश्वरम् ॥३७॥

यथा ब्रवीषि हनुमान् सुग्रीव वचनादिह ।

तत् तथा हि करिष्यावो वचनात् तव सत्तम ॥३८॥

तत् तस्य वाक्यम् निपुणम् निशम्य
प्रहृष्ट रूपः पवनात्मजः कपिः ।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ
सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥३९॥

१५.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम्।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम्।।३६।।

अन्वयः - (रामेण) एवम् उक्तः वाक्यज्ञः सौमित्रिः वाक्यज्ञं सुग्रीवसचिवं पवनात्मजं कपिम् अभ्यभाषत।

अन्वयार्थः - (रामेण) एवम् उक्तः भाषितः वाक्यज्ञः वाक्यतात्पर्यज्ञः सौमित्रिः लक्ष्मणः वाक्यज्ञं वाक्यतात्पर्यज्ञं सुग्रीवसचिवं वानरराजस्य सुग्रीवस्य सचिवं पवनात्मजं वायुपुत्रं कपिं वानरं हनुमन्तम् अभ्यभाषत अभ्यवदत्।

सरलार्थः - रामः यदा लक्ष्मणस्य समीपे हनुमतः प्रशंसां कृतवान्, ततः परं स लक्ष्मणः रामवचनानुसारं वायोः पुत्रेण वानरराजस्य सुग्रीवस्य सचिवेन महाज्ञानिना हनुमता सह वार्तालापं कर्तुम् आरब्धवान्।

तात्पर्यार्थः - रामः एतावन्तं कालं लक्ष्मणस्य समीपे हनुमतः बहुप्रशंसां कृतवान्। अत एव सुमित्रायाः नन्दनः लक्ष्मणः रामस्य वचनात् हनुमतः माहात्म्यं ज्ञातवान्, ततः स इदानीं वायोः नन्दनेन हनुमता सह वार्तालापं कर्तुम् आरब्धवान्। हनुमतः वाक्यतात्पर्यज्ञत्वं पूर्वम् एव वर्णितम्। अनेन श्लोकेन तु महर्षिः वाल्मीकिः सम्प्रति लक्ष्मणस्यापि वाक्यतात्पर्यज्ञत्वं वर्णयति।

व्याकरणविमर्शः -

- सुग्रीवसचिवम् - सुग्रीवस्य सचिवः सुग्रीवसचिवः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तं सुग्रीवसचिवम्।
- अभ्यभाषत – अभिपूर्वकात् भाष्-धातोः लङ्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने अभ्यभाषत इति रूपम्।
- सौमित्रिः - सुमित्रायाः अपत्यम् इत्यर्थे सुमित्राशब्दात् इञ्प्रत्यये सौमित्रिः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- वाक्यज्ञो वाक्यज्ञम् = वाक्यज्ञः + वाक्यज्ञम्। (विसर्गसन्धिः)

प्रयोगपरिवर्तनम् - (रामेण) एवम् उक्तेन वाक्यज्ञेन सौमित्रिणा वाक्यज्ञः सुग्रीवसचिवः पवनात्मजः कपिः अभ्यभाष्यत।

विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः।
तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम्।।३७।।

अन्वयः - (हे) विद्वन् नौ महात्मनः सुग्रीवस्य गुणाः विदिताः (अत एव) आवां तं प्लवगेश्वरं सुग्रीवम् एव मार्गावः।

अन्वयार्थः - (हे) विद्वन् हे महाज्ञानिन् नौ आवयोः रामलक्ष्मणयोः महात्मनः महाबुद्धिशालिनः सुग्रीवस्य गुणाः विदिताः ज्ञाताः (अत एव) आवां राम्लक्ष्मणौ तं प्लवगेश्वरं वानरराजं सुग्रीवम् एव मार्गावः अन्विषावः।

सरलार्थः - लक्ष्मणः हनुमन्तं प्रति उक्तवान् यत् - हे महाज्ञानिन् हनुमन् आवां वानरराजस्य सुग्रीवस्य माहात्म्यं ज्ञातवन्तौ, अत एव आवां तस्य सुग्रीवस्य अन्वेषणं कुर्वः इति।

तात्पर्यार्थः - वानरराजस्य सुग्रीवस्य अन्वेषणं कर्तुम् एव रामलक्ष्मणौ ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपम् आगतवन्तौ। तत्र आगत्य च हनुमता सह साक्षात्कारः अभवत्। हनुमान् तयोः समीपे सुग्रीवस्य बहुप्रशंसां कृतवान्, किञ्च उक्तवान् यत् - सुग्रीवः ताभ्यां सह सख्यं कर्तुम् इच्छति, अतः तम् अत्र प्रेषितवान् इति। तस्मात् लक्ष्मणः रामस्य आदेशानुसारं हनुमन्तम् उक्तवान् यत् - महात्मनः सुग्रीवस्य गुणान् आवां ज्ञातवन्तौ, आवां तु तेन सुग्रीवेण सह एव साक्षात्कारं कर्तुम् इमं दुर्गं देशम् आगतवन्तौ इति। अस्मिन् श्लोके लक्ष्मणः हनुमता पृष्टस्य "युवाम् इमं दुर्गमं देशं कथम् आगतौ" इति प्रश्नस्यापि उत्तरं दत्तवान्।

व्याकरणविमर्शः -

- विदिताः - विद्-धातोः क्तप्रत्यये प्रथमाबहुवचने विदिताः इति रूपम्।
- मार्गावः - मार्ग-धातोः लट्लकारे उत्तमपुरुषद्विवचने मार्गावः इति रूपम्।
- प्लवगेश्वरम् - प्लवगानाम् ईश्वरः प्लवगेश्वरः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तं प्लवगेश्वरम्।

सन्धिकार्यम् -

- विदिता नौ = विदिताः + नौ। (विसर्गसन्धिः)
- चावाम् = च + आवाम्। (सवर्णदीर्घसन्धिः)

प्रयोगपरिवर्तनम् - (हे) विद्वन् नौ महात्मनः सुग्रीवस्य गुणाः विदिताः (अत एव) आवाभ्यां स प्लवगेश्वरः सुग्रीवः एव मार्ग्यते।

यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह।
तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम।।३८।।

अन्वयः - (हे) हनुमन् सुग्रीववचनात् यथा (यत्) त्वम् इह ब्रवीषि, तत् तव वचनात् (आवां)करिष्यावः।

अन्वयार्थः - (हे) हनुमन् सुग्रीववचनात् सुग्रीवस्य वचनानुसारं यथा सुग्रीवः सख्यम् इच्छति इति (यत्) त्वम् इह अत्र ब्रवीषि वदसि, तत् सख्यं तव वचनात् वचनानुसारं करिष्यावः सम्पादयिष्यावः।

सरलार्थः - लक्ष्मणः हनुमन्तम् उक्तवान् यत् - वानरराजः सुग्रीवः आवाभ्यां सह सख्यम् इच्छति, अतः त्वाम् अत्र प्रेषितवान्। तस्मात् आवाम् अपि तववचनानुसारं तेन सह सख्यं स्वीकर्तुम् इच्छावः इति।

तात्पर्यार्थः - हनुमान् रामलक्ष्मणौ उक्तवान् यत् - वानरराजः सुग्रीवः ताभ्यां सह सख्यं कर्तुम् इच्छति, अत एव तम् अत्र तयोः समीपं प्रेषितवान् इति। रामलक्ष्मणौ अपि तेन सुग्रीवेण सह एव साक्षात्कारं कर्तुम् अत्र आगतवन्तौ। अतः तौ वानरेश्वरस्य सुग्रीवस्य सख्यम् अङ्गीकर्तुम् इष्टवन्तौ। तस्मात् एव लक्ष्मणः हनुमन्तम् उक्तवान् यत् - हे हनुमन् त्वम् उक्तवान् यत् सुग्रीवः आवाभ्यां सह सख्यं कर्तुम् इच्छति, तेन तव वचनानुसारं वयं तथैव करिष्यावः इति। अस्मिन् श्लोके लक्ष्मणः हनुमतः सत्तम इति सम्बोधनं कृतवान्। सत्तम इत्यस्य अर्थः हि यः सज्जनेषु अपि श्रेष्ठः इति।

व्याकरणविमर्शः -

- ब्रवीषि - ब्रूधातोः लट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने ब्रवीषि इति रूपम्।
- सुग्रीववचनात् - सुग्रीवस्य वचनं सुग्रीववचनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मात् सुग्रीववचनात्।
- सत्तम – सत्सु (सज्जनेषु) उत्तमः इत्यर्थे सत्-शब्दात् तमप्प्रत्यये सत्तमः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- सुग्रीववचनादिह = सुग्रीववचनात् + इह। (जश्त्व-सन्धिः)
- करिष्यावो वचनात् = करिष्यावः + वचनात्। (विसर्गसन्धिः)

प्रयोगपरिवर्तनम् - - (हे) हनुमन् सुग्रीववचनात् यथा (यत्) त्वया इह ब्रूयते, तत् तव वचनात् (आवाभ्यां) करिष्यते।

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य
प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ
सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम्।।३९।।

अन्वयः - प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः तस्य तत् वाक्यं निपुणं निशम्य जयोपपत्तौ मनः समाधाय ताभ्यां सख्यं कर्तुम् इयेष।

अन्वयार्थः - प्रहृष्टरूपः आनन्दितः पवनात्मजः मारुतपुत्रः कपिः वानरः तस्य लक्ष्मणस्य तत् वाक्यं वचनं निपुणं कुशलं निशम्य श्रुत्वा जयोपपत्तौ सुग्रीवविजयसिद्धौ मनः चित्तं समाधाय संस्थाप्य ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सख्यं मैत्रीं कर्तुम् सम्पादियतुम् इयेष इष्टवान्।

सरलार्थः - रामलक्ष्मणौ अपि सुग्रीवेण सह सख्यं कर्तुम् इच्छति इति लक्ष्मणमुखात् श्रुतवान् हनुमान्। तेन सुग्रीवस्य विजयः अवश्यं भविष्यति इति चिन्तयित्वा स महान् आनन्दितः जातः। तस्मात् स रामलक्ष्मणाभ्यां सह सख्यं कर्तुम् इष्टवान्।

तात्पर्यार्थः - रामलक्ष्मणौ अपि सुग्रीवेण सह सख्यं कर्तुम् इच्छतः इति लक्ष्मणमुखात् ज्ञातवान् हनुमान्। रामलक्ष्मणयोः समीपे अलौकिकानि धनुः-खड्ग-बाण-इत्यादीनि शस्त्राणि सन्ति, किञ्च तयोः महत् वीरत्वं वर्तते, यत् साधारणानां नास्ति इत्येतत् सर्वं ज्ञातवान् हनुमान्। अत एव एतादृशौ वीरौ यदि वानरेश्वरस्य सुग्रीवस्य मित्रे भवतः तर्हि वालिना सह युद्धे तयोः सहायेन सुग्रीवस्य अवश्यम् एव विजयः भविष्यति इति निश्चितवान् सः। तस्मात् स मारुतपुत्रः हनुमान् तद्विषये गूढतया चिन्तयित्वा अतीव आनन्दितः जातः। अत एव स रामलक्ष्मणाभ्यां सह सख्यं कर्तुं मतिं कृतवान्। प्रस्तुतेन श्लोकेन हनुमान् दूतत्वेन राज्ञः सर्वदा हिताकाङ्क्षी एव इति ज्ञायते। तस्मात् स आदौ राज्ञः सुग्रीवस्य विजयः केन प्रकारेण भविष्यति इति चिन्तितवान्।

व्याकरणविमर्शः -

- निशम्य – निपूर्वकात् शम्-धातोः ल्यप्प्रत्यये निशम्य इति रूपम्।
- प्रहृष्टरूपः - प्रहृष्टं रूपं यस्य स प्रहृष्टरूपः इति बहुव्रीहिसमासः।
- समाधाय – सम्-पूर्वकात् आपूर्वकात् च धारणार्थकात् धाधातोः ल्यप्प्रत्यये समाधाय इति रूपम्।
- जयोपपत्तौ - जयस्य उपपत्तिः (सिद्धिः) जयोपपत्तिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्यां जयोपपत्तौ।
- इयेष – इष्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने इयेष इति रूपम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - प्रहृष्टरूपेण पवनात्मजेन कपिना तस्य तत् वाक्यं निपुणं निशम्य जयोपपत्तौ मनः समाधाय ताभ्यां सख्यं कर्तुम् ईषे।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके उपजाति-च्छन्दः अस्ति। उपजातिच्छन्दसि प्रत्येकस्मिन् पादे एकादश अक्षराणि भवन्ति। एवं चत्वारः पादाः एकस्मिन् श्लोके वर्तन्ते। तेन साकल्येन सम्पूर्णे श्लोके चतुश्चत्वारिंशत् अक्षराणि भवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः

१) सौमित्रिः कम् अभ्यभाषत।

२) सौमित्रिः कीदृशः आसीत्।

३) रामलक्ष्मणाभ्यां कस्य गुणाः विदिताः।

४) सुग्रीवं कौ मार्गतः।

५) हनुमान् कुत्र मनः समाधत्तवान्।

६) हनुमान् किं कर्तुम् इयेष।

७) तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य.......इत्यादिश्लोके किं छन्दः अस्ति।

८) अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् - इत्यत्र वाक्यज्ञः इत्यनेन कः निर्दिष्टः।

क)लक्ष्मणः ख)हनुमान्

ग)रामः घ)सुग्रीवः

९) हनुमता किं शास्त्रं बहुधा श्रुतम् आसीत्।

क)न्यायशास्त्रम् ख)व्याकरणशास्त्रम्

ग)ज्योतिश्शास्त्रम् घ)शिक्षाशास्त्रम्

१०) तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् - इति कस्य उक्तिः।

क)रामस्य ख)हनुमतः

ग)लक्ष्मणस्य घ)वालिनः

११) तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम – इत्यत्र सत्तम इत्यनेन कः सम्बोधितः।

क)रामः ख)हनुमान्

ग)लक्ष्मणः घ)सुग्रीवः

१२) मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुम् इयेष ताभ्याम् इत्यत्र हनुमान् कस्य जयोपपत्तौ मनः समाधत्तवान् इति उक्तम्।

क)रामस्य ख)वालिनः

ग)रावणस्य घ)सुग्रीवस्य

१३) क-स्तम्भेन सह ख-स्तम्भं मेलयत -

क-स्तम्भः	**ख-स्तम्भः**
१. प्लवगेश्वरः	क. अन्विषावः
२. मार्गावः	ख.सम्पादयिष्यावः
३. ब्रवीषि	ग. सुग्रीवः
४. करिष्यावः	घ. इष्टवान्
५. इयेष	ङ. आत्थ

पाठसारः

भिक्षुरूपधारिणः हनुमतः हृदयहर्षिणीं वाचं श्रुत्वा श्रीरामः अत्यन्तः आनन्दितो जातः। तस्मात् स पार्श्वे स्थितं भ्रातरम् उद्दिश्य हनुमतः पाण्डित्यस्य बहुप्रशंसां कृतवान्। हनुमान् सुग्रीवस्य विषये तौ प्रति उक्त्वा सुग्रीवसचिवत्वेन स्वपरिचयं प्रदत्तवान्। ततः कथितवान् यत् सुग्रीवः ताभ्यां सह सख्यम् इच्छति, अत एव तम् अत्र प्रेषितवान् इति। तौ भ्रातरौ तु सुग्रीवेण सह एव साक्षात्कारं कर्तुं तत्र गतवन्तौ। अतः तौ तत् वाक्यं श्रुत्वा आनन्दितौ जातौ। ततः वाक्यतात्पर्यज्ञः वाग्मी लक्ष्मणः रामादेशानुसारं वाक्यज्ञं हनुमन्तं उक्तवान् यत् - आवां महात्मनः वानरराजस्य सुग्रीवस्य गुणानां विषये जानीवः, आवां तु तं सुग्रीवम् एव अन्विषन्तौ अत्र आगतौ इति।

सुग्रीवः रामलक्ष्मणाभ्यां सह सख्यम् इच्छति इति यत् हनुमता उक्तं, तदनुसारेण एव लक्ष्मणः सुग्रीवस्य सख्यं स्वीकर्तुम् इष्टवान्। तत् श्रुत्वा च हनुमान् चिन्तितवान् यत् एतादृशौ अलौकिकशस्त्रधरौ वीरौ यदि सुग्रीवस्य बन्धू स्याताम्, तर्हि वालिना सह युद्धे अवश्यम् एव सुग्रीवस्य जयः भविष्यति इति। तस्मात् स्वराज्ञः विजयविषये चिन्तयतः तस्य महान् आनन्दः जातः। सः अपि ताभ्यां सह सख्यं कर्तुम् इच्छुः जातः इति अस्य पाठस्य सारः।

किमधिगतम्

१) यस्य सहायेन कार्यं सेत्स्यति, तेन सह अवश्यं सख्यं कर्तव्यम्।

२) गुणान् सम्यक् ज्ञात्वा एव अपरिचितेन सह मैत्री स्थापनीया।

३) अन्यत् किमपि अचिन्तयित्वा सचिवेन आदौ राज्ञः विजयस्य विषये एव चिन्तनीयम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१) लक्ष्मणः हनुमन्तं किम् उक्तवान् इति सप्रसङ्गं आलोचयत।

२) रामलक्ष्मणौ सुग्रीवेण सह सख्यं करिष्यति इति श्रवणान्तरं हनुमान् कथम् आनन्दितः जातः।

३) तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य.......इत्यादिश्लोकं व्याख्यात।

१५.३) सन्दर्भसूचिः -

श्रीवाल्मीकिमहामुनिप्रणीतं रामायणम्। (रामप्रणीत-रामयणातिलक, शिवसहायप्रणीत-रामायणशिरोमणि, गोविन्दराजप्रणीत-रामायणभूषणेति टीकात्रयेणोपस्कृतम् तच्च कट्टिभिः श्रीनिवासशास्त्रिभिः संशोधितपाठान्तरैः टिप्पण्यादिभिश्च समलंकृतम् तथा सातडिमुखोपाध्यायशर्मणा

विनिर्मिता विशदभूमिकया श्लोकानुक्रमण्या च सनाथीकृतम्।) २००६। प्रकाशकः - प्रो.वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री। प्रकाशनम्- राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१) सुग्रीवसचिवं पवनात्मजं हनुमन्तम्।

२) वाक्यज्ञः।

३) महात्मनः सुग्रीवस्य।

४) रामलक्ष्मणौ।

५) जयोपपत्तौ।

६) रामलक्ष्मणाभ्यां सह सख्यम्।

७) उपजातिच्छन्दः।

८) क)

९) ख)

१०) ग)

११) ख)

१२) घ)

१३) १-ग, २-क, ३-ङ, ४-ख, ५-घ।

॥ इति पञ्चदशः पाठः ॥